П 2364

КОСТАДИН КИСЬОВ

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ

(II–I хил. пр.Хр.)

авто спектър

ASL01
gap

КОСТАДИН КИСЬОВ

Погребални практики в Родопите (края на II – I хил. пр.Хр.)

Издателство Автоспектър

Пловдив 2009

903.5"638"(234.423.3)
Т(1)26/28 + Т193.113 + Т193.112
Т 2864
В123671

Книгата се издава със съдействието на "Сигма Инвест" – Пловдив и Винпром "Пещера" А

SIGMA INVEST

ВИНПРОМ Пещера

Винпром Пещера

Инв. № 84186
БИБЛИОТЕКА
ПАР

© Костадин Кисьов
© Издателство Автоспектър
© Нели Колева - корица
© Владимир Киряков, Атанас Киряков, Костадин Кисьов - фотографии
© инж. Трифон Пальонгов - карти
ISBN 978-954-8932-50-9

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Археологически институт и музей при БАН

КОСТАДИН АТАНАСОВ КИСЬОВ

Погребални практики в Родопите (края на II – I хил. пр.Хр.)

Дисертация

(София - 1993 г.)

Научен консултант: ст. н. с. д-р Мечислав Домарадски

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

УВОД 9

ГЛАВА ПЪРВА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (XIII–XI в. пр.Хр.) 19

I. Некрополите през късната бронзова епоха 17

II. Могилите през късната бронзова епоха 18

1. Надгробни могили 18

2. Могили-кенотафи 25

ГЛАВА ВТОРА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА (XI–VI в. пр.Хр.) 30

I. Могилните некрополи през ранната желязна епоха 30

1. Надгробни могили 31

2. Могили-кенотафи 41

II. Скалните (безмогилни) некрополи през ранната желязна епоха 42

1. Скални гробници 42

2. Скални ниши 43

ГЛАВА ТРЕТА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА (V–I в. пр.Хр.) 51

I. Могилните некрополи през късната желязна епоха 51

1.Надгробни могили 51

2. Могили-кенотафи 58

II. Плоски (безмогилни) некрополи 60

1. Характеристика 61

2. Гробове 61

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 73

ЛИТЕРАТУРА 83

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ 91

КАТАЛОГ 93

АЛБУМ 131

ПРЕДГОВОР

Монографията "Погребални практики в Родопите края на II-I хил. пр.Хр." представлява дисертационен труд защитен през 1993 г. Поради финансови причини нейното публикуване не беше възможно на по-ранен етап. Съдържанието на дисертационния труд се публикува във вида, в който беше подготвен и защитен през 1993 г. Единствените корекции направени в текста касаят актуализацията на отделни публикации цитирани в използуваната литература. Трудът се базира основно на резултатите от археологическите проучвания на могилни и плоски некрополи, извършени в периода 1930-1990 г. на територията на бившия Смолянски окръг. В научно обръщение е въведен и интерпретиран неизвестен досега фактологичен материал от научния архив и фонда на Регионален Исторически музей Смолян.

Отделните археологически обекти и откритите находки са представени в каталога към дисертацията. Различните видове гробни и обредни съоръжения разгледани в каталога са илюстрирани в албум със съответния номер, отбелязан и в самия каталог.

Структурата на каталога представящ броя и основните характеристики на некрополите и гробовете в Родопите през късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. е еднаква с използувания в дисертацията начин на описание, обобщаване и интерпретиране на погребалните практики.

Каталогът съдържа информация за землищата на 110 села, на чиято територия до 1990 г. са регистрирани и проучени 320 могили съдържащи 380 гроба, 18 безмогилни некрополи и около 1200 скални ниши и 65 скални гробници.

Селищата в чийто землища са разположени надгробните паметници са представени по азбучен ред, заедно с областните центрове, към които принадлежат. Най-често в околностите на отделните селища се намират по няколко надгробни обекти от разглеждания хронологически период, поради което в каталога са посочени наименованията на местностите, като всеки отделен обект (некропол, могила или гроб) притежава съответната номерация. Отделните обекти са локализирани възоснова посоката и разстоянието до съответното селище, в чието землище се намират.

В каталога всеки некропол се разглежда като отделен обект с неговите основни характеристики. Посочен е вида към който принадлежи съответния некропол – могилен или безмогилен (плосък). Броят на гробовете които оформят даден некропол е изразен чрез цифра, поставена в скоби. След тези два елемента е посочена геоморфологическата форма върху която е разположен съответния некропол и нейното изложение (ориентация) спрямо посоките на света. Заедно с това е посочена площта която се заема от некропола и разстоянието между отделните гробове. За селищата в чийто землища са провеждани комплексни археологически проучвания, чрез прилагане метода на регистрация на различните видове археологически обекти, е посочена културната среда на некрополите, изразена в наличието и връзката със селища, крепости или култови обекти от същия хронологически период.

При представянето на могилните некрополи всяка отделна могила е разгледана самостоятелно, с нейните основни характеристики и номерация получена от съответния проучвател. Външната, съвременна форма на всеки могилен насип е определена според формата на основата (хоризонталното сечение), която е в пряка връзка и зависимост от броя на вторичните насипи, тяхното ситуиране и размери. Възоснова на този признак проучените до сега могилни насипи в Родопите се обособяват в две групи – могили с конусовидна форма, чиято основа е кръгла и могили с формата на елиптичен параболоид, чиято основа е елипсовидна.

Структурата на могилните насипи, като една от техните характеристики, е определена в зависимост от количеството и съотношението на пръстта и камъните които ги изграждат. Възоснова на този признак могилните насипи са обособени в три категории – земни (от хомогенна пръст, в която се откриват единични камъни), каменни и земно-каменни.

След определянето вида на съответния могилен насип, чрез изброяване, са посочени видовете допълнителни обреди извършени в насипите. Останките от тези обреди са разгледани обобщено в две групи – останки от гробни дарове и останки от поменателни церемонии, като е посочена дълбочината на която са открити и тяхното хоризонтално ситуиране. Към допълнителните обреди извършвани в насипите са причислени и вторичните гробове, като са посочени техните основни елементи, ситуиране и датировка. Когато вторичния гроб хронологически не е свързан с първичното погребение, в каталога се посочва само неговото хоризонтално и вертикално разположение и датировка.

Допълнителните обредни съоръжения открити в могилните насипи са представени в каталога чрез кратко описание на тяхното ситуиране, форма, размери, ориентация и датировка.

След разглеждането на основните характеристики на могилните насипи са посочени главните

елементи на първичните гробове. При всеки гроб е дадена неговата вертикална и хоризонтална проекция, изразена с цифри. Отделните гробове са представени с кратко описание на конструкцията, размерите и ориентацията. Като елемент на гроба е посочен и начина на погребение. При погребенията извършени чрез трупоизгаряне е посочен използувания вариант – на място или извън могилата. По същия начин е подходено при представянето на погребенията извършени чрез трупополагане, където разновидностите също са две – пълно и частично. В случаите когато погребението е извършено чрез частично трупополагане се посочва каква част от тялото е погребана. При гробовете, в които е практикувано пълно трупополагане са посочени позата на мъртвия, неговата възраст, пол, ориентация и размери на скелета.

В каталога като елемент на гроба са разгледани и допълнителните обреди свързани пряко с погребалната церемония. Посочени са останките от тези обреди и тяхното ситуиране спрямо гробната конструкция. Гробните предмети са разгледани в две групи, според тяхното предназначение. Останките и конструкциите от допълнителните култови съоръжения обслужващи обредите свързани пряко с мъртвите (клади, огнища, пръстени от камъни и други) са представени чрез тяхното описание, форма, размери и ориентация.

След представените характеристики на отделните гробове е посочена тяхната датировка, както и първичните публикации касаещи конкретния некропол, могила или гроб. При разглеждането на гробните комплекси, които не са публикувани, се посочват архивните номера на използуваната научна документация (полеви дневници и полеви книги) или ръкописи, както и местото на тяхното съхранение.

Използувания в каталога начин на цитиране на отделните гробни комплекси се възпроизвежда в следната схема:

КАТ. №. СЕЛИЩЕ (област)

Обект №, местност; НЕКРОПОЛ – вид (брой гробове), разположение, площ, връзка с друг обект;

МОГИЛА №: Насип – форма, размери, структура, останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения, вторичен гроб;

ГРОБ – ситуиране, конструкция, начин на погребване (поза, размери, ориентация, възраст, пол), останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения;

ДАТИРОВКА; ЛИТЕРАТУРА; АЛБУМЕН №

УВОД

Физико-географската характеристика на Родопите като самостоятелно обособена географска област представлява един от основните фактори, обуславящи ранната заселеност на планината. Родопите са огромен масив, наклонен на изток, с овални форми, очертания и дълбока долинна система. Планината обхваща обща площ от 24 000 км, като в българска територия Родопите заемат площ от 14 735 кв.км със средна надморска височина 785 м.

На северозапад границите се очертават от долината на р. Дрещенец, ляв приток на р. Черна Места, Аврамовата седловина, седловината Юндола с надморска височина 1375 м и долината на р. Яденица. На югозапад долината на р. Места отделя Родопите от планините Пирин, Боздаг и Чалдаг. В южна посока планината се простира до Беломорската низина, където дяловете Овчарица и Пеперуда достигат до самото крайбрежие на Бяло море. Родопският масив на изток се ограничава от долината на р. Марица. Северната граница се очертава от устието на р. Яденица, с. Тополово, Асеновградско и ниските тераси на десния бряг на р. Марица. Към Родопите принадлежат Бесапарските ридове (Пазарджишко), планинските дялове Драгойна и Мечковец, Първомайско и Хасковската планинска област.

Въз основа на морфологически белези планината се разделя на Западни и Източни Родопи. Границата между тях, обусловена от геоложкото и геоморфоложкото развитие на масива, се очертава от долината на р. Каялийка, десен приток на р. Марица, седловината Китка с височина 735 м, долината на р. Боровица, долината на р. Върбица и седловината Три камъка (550 м) на граничното било югоизточно от Златоград.

Западните Родопи имат планински облик с дълбоки долини, между които се простират високи планински дялове – Преспа, Радюва планина, Мурсалица, Чернатица, Дъбраш, Баташка планина, Алабак. Средната надморска височина на Западните Родопи е равна на 1100 м, като най-високите планински върхове се издигат в землищата на Смолян (Голям Персенк – 2191 м), Чепеларе (Персенк – 2091 м) и Батак (Голяма Сютка – 2186 м; Баташки Снежник – 2082 м). Реките Чепинска, Чепеларска и Въча са най-големите водни артерии, които пресичат Западните Родопи в посока юг-север и се вливат в р. Марица.

Източните Родопи имат хълмист, нископланински облик с широки долини и малки планински дялове – Жълти дял, Драгойна, Царичина, Мечковец, Стръмни рид. Чуката, Хухлата, Гората, Иран тепе, Сърта и Черна планина. Средната надморска височина на Източните Родопи е равна на 330 м. Най-високите планински върхове се издигат в района на с. Ардино (Алада – 1241 м), Златоград (Орлица – 1483 м), Черничево (Коджа дере – 1266 м), Кърджали (Свети Илия – 879 м), Крумовград (Иран тепе – 817 м), Хасково (Хухла – 353 м). Най-големият водоизточник р. Арда извира от връх Циганско градище (1827 м) край с. Мочуре и пресича в посока запад-изток цялата територия на Източните Родопи до вливането си в р. Марица.

Родопският масив е изграден главно от метаморфни скали (скални шисти и мрамори) и гранити. В Източните Родопи скалната основа е потънала дълбоко, покрита с палеогенни образувания (варовици, пясъчници и конгломерати), смесени с материали от подводни вулканични ерупции (туфи, вулканични брекчи и много риолити). В резултат на денудационните процеси областта многократно е заравнявана и превръщана в плоско-хълмиста земя.

В най-общ аспект климатът на планината се оформя при климатичното влияние на Средиземно море и континенталните въздушни маси на Западна Европа. Родопската орудена област по естеството на преобладаващия метал се разделя на две подобласти (Челебиев, 1928, с.7). В югоизточната подобласт преобладават оловно-сребърните находища, докато в северозападните райони преобладават находищата на свалерит и галенит. В посочените области се очертават различни по обхват и количество на метал рудни полета. Оловно-цинковото рудно поле обхваща главно Източните родопи, където районът на Маджарово се очертава като най-голям (Узунов, 1930, с.122; Георгиев, 1978, с.7). Той е разположен от двете страни на р. Арда и включва повече от 45 рудни жили.

Други рудни полета са регистрирани в Западните Родопи. Те съдържат залежи на железни руди, главно магнетитови пясъци и лимонитови маси, които са повърхностни и леснодостъпни за експлоатация (Коняров, 1958, с.35; Георгиев, 1978, с.23). По-големи находища от железни руди са открити в землищата на Девин, Чепеларе, Вървово и връх Персенк (Дейвис, 1937, с.297; Велков, 1972. с.23; Черних, 1978, с.53). При някои находища на желязна руда, сребро и чист свалерит в околностите на селата Маджарово, Петково, Павелско, Бабяк и други, са открити следи от външни изкопи и галерии, използувани през периода II-III в. (Миков, 1940-1941, с.19; Черних, 1978, с.57). Проблемите, свързани

с добива и обработката на желязна руда в Родопите, се намират в своя начален стадий на проучване. Ранните железни образци – оръжия и рударски инструменти, открити в землищата на селата Борино и Бабяк, определят желязодобива като една от основните стопански дейности на тракийските племена в Родопите (Домарадски, Димитрова, Гоцев, 1990, с.38; Кисьов 1988).

Тракийската култура в Родопите е тема слабо проучена и разработена в научната литература главно поради липсата на достатъчна изворова база. Знанията ни през последните години се обогатиха в резултат на редица експедиции и системни археологически разкопки, някои съпроводени с научни публикации (Гергова, 1990, с.17; Домарадски, 1990, с.29; Кисьов, 1990, с.41).

Археологическите разкопки обхващат предимно отделни могили, некрополи и скални светилища, разположени в западните части на Родопите, както и няколко селища от късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. на територията на Източните Родопи (Аладжов, Балабанян, 1984).

На този етап от археологическите проучвания в Родопите основна част от обектите, носещи информация за тракийската култура през посочения хронологически период, заемат могилните и плоски некрополи, които са проучени значително по-цялостно и пълно. Като носители главно на информация за погребалните практики некрополите представляват важен извор при изучаването на религиозните вярвания, културния живот и културните традиции на тракийските племена в Родопите. Количеството на проучените некрополи, могили и гробове и техният хронологически обхват позволяват да бъде направена обща характеристика на погребалния обичай, практикуван в Родопите през втората половина на II-I хил. пр.Хр.

Целта на настоящото изследване е свързана с обобщаване резултатите от разкопките на различните видове некрополи и гробове в Родопите през посочения период. Проведените досега археологически проучвания в Родопите установиха следи от живот в планината през халколита и бронзовата епоха, предимно в някои пещери и скални светилища (Кисьов, 1988, с.55). От този период все още няма открити и проучени гробове. Изключение представлява сведението за разрушен гроб, съдържащ урна и бронзова брадва от средната бронзова епоха край с. Татул, но случайният характер на находката и липсата на конкретни археологически наблюдения не позволява безрезервното възприемане на сведението (Кулов, 1992).

Най-ранните гробове, свързани с тракийската култура в Родопите, се отнасят в периода на късната бронзова епоха, обстоятелство, което определя горната хронологическа граница на разглежданата тема. При разглеждането на тракийските погребални практики като долна граница е възприет периода краят на II-I в. пр.Хр.

На територията на Родопите са проучени около 320 надгробни могили, групирани според проучвателите в 40 некропола. В разкопаните могили са открити 380 гроба с различна хронологическа принадлежност. Освен могилните некрополи на територията на Родопите са регистрирани и проучени частично или цялостно 60 плоски гроба, групирани в 18 некропола.

Обобщаването на резултатите от проучването на гробните комплекси ще очертае основните закономерности на тракийските погребални практики в планината през периода на късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. Различните обреди и съоръжения са разгледани в хронологическа последователност, като всяка епоха е представена в отделна глава чрез използването на еднаква структура.

Структурата на дисертацията е свързана с основните видове гробни комплекси: некрополи–могили–гробове. В началото на всяка глава като първи раздел са разгледани некрополите с техните основни характеристики. Посочени са видът на некропола и броят на могилите или плоските гробове, които го изграждат. Заедно с тези елементи на некрополите е отделено внимание на тяхното разположение върху съответните геоморфологични форми. Освен това са разгледани разстоянията между отделните гробове и площта, която заемат различните видове некрополи. В землищата на селата, където са провеждани комплексни теренни проучвания и археологическата карта на района е изяснена, некрополите са локализирани спрямо тяхното разположение и връзка с други обекти от същата епоха.

Втората категория гробни комплекси, надгробните могили, са разгледани и обособени във втори раздел, включващ техните основни характеристики. Според наличието или липсата на останки от мъртвец в могилите, последните са обособени в две големи групи – могили, съдържащи погребения, и могили-кенотафи. В дисертацията могилите са възприети и разгледани като сложни архитектурни комплекси, представени в две структурни части. Като отделна част са разгледани насипите на могилите със своите елементи. Представени са размерите, формите и структурата на отделните насипи. Като елемент от насипите са разгледани и интерпретирани следите от допълнителни обреди, практикувани след извършването на първичните погребения, в процеса на издигането на могилните

насипи. Различните видове допълнителни съоръжения, хоризонтално и вертикално ситуирани по различен начин в насипите, също са разгледани като елемент, свързан с тях, поради отсъствието на пряка връзка с първичните гробове и останките на мъртвите. Вторичните гробове, хронологически еднакви с първичните, също са разгледани и интерпретирани като елемент на могилните насипи. Тяхното изграждане в по-рано издигнатите насипи има пряка връзка е култа към мъртвите и гробните места. При разглеждането на допълнителните култови съоръжения и вторичните гробове основно внимание се обръща на тяхното описание, размери, ориентация и датировка.

В отделните глави на дисертацията третата категория – гробовете, са разгледани и възприети като съоръжения, съдържащи останките на мъртвите и следите от обредите, извършвани при погребенията. Обърнато е внимание на тяхното ситуиране спрямо могилния насип и материка, или мястото, което заемат в плоските некрополи.

При различните видове гробни конструкции, съдържащи останките на мъртвите, са описани начините на тяхното изграждане, размери и ориентация. Откритите в гробовете предмети са обособени в две големи групи. В зависимост от тяхното ситуиране и разположение спрямо гробните съоръжения предметите са разделени на – предмети, открити в гробовете, и предмети, открити извън гробовете. Находките са разгледани обобщено, като се акцентува върху основните видове и групи – съдове, накити, въоръжение, култови и символични предмети. При разглеждането на гробните предмети по-голямо внимание е отделено на функцията, която отделните групи изпълняват при извършването на погребалните церемонии, както и на тяхната датировка.

В края на всяка глава в синтезиран вид се проследяват основните характеристики на погребалния обичай, практикуван през съответната епоха, като се обръща внимание и се очертават основните елементи, тяхното развитие и появата на нови погребални обреди. В заключението на всяка глава са посочени основните паралели и сходство в практикуването на отделните обреди и комплекси от обреди в Родопите и съседните културни области в края на II-I хил. пр.Хр.

Съпоставянето на различните гробни комплекси и обреди в посочения хронологически период ще позволи обособяването на отделни микрорайони в Родопите, характеризиращи се с определени специфики при извършването на погребенията. Заедно с това общата характеристика на погребалните практики ще обособи принадлежността на тракийските племена в тези микрорайони към отделните културни райони на Тракия.

Топографското разположение на некрополите косвено ще осветли проблема за движението на отделните племенни групи през различните хронологически периоди и ще спомогне за очертаването на основните търговски пътища, прекосяващи Родопите и свързващи Егейското крайбрежие с вътрешността на Тракия и северните народи.

Един от основните резултати при разработването на темата е свързан с очертаването на традициите в погребалния обичай на траките през разглеждания период, както и сходството със съседните на Тракия култури и степента на тяхното влияние върху религиозното мислене на тракийските племена в Родопите.

Археологическите проучвания на надгробните паметници в Родопите са провеждани в дълъг период от време, но без определена териториална последователност и системност. В този смисъл при обзора на проучванията и литературата се използува хронологическият принцип.

Първият период на археологическите изследвания в Родопите обхваща времето до 50^{те} години на нашия век, когато основната археологическа дейност е свързана с описването и общата регистрация на отделни обекти от местни краеведи и провеждането на теренни проучвания и спасителни разкопки от професионално подготвени археолози.

В Източните Родопи първите сведения за наличието на могили, съдържащи долмени, се отнасят за районите на връх Сиври кая до Харманли и Хухлата край Хасково, публикувани от Ст. Бончев и братята Шкорпил (Бончев, 1896; Шкорпил, 1898, с.54). Авторите посочват наличието на около 25 долмена в Харманлийско, като в единия от тях, разположен в м. Каур Алан, били открити няколко черепа. Заедно с тези сведения и констатацията, че всички долмени били открити под могилни насипи, проучвателите разделят долмените на три типа: с една камера и коридор, с две камери и коридор, долмени само с една камера.

По-късно, през 30^{те} години Д. Цончев публикува нови данни за наличието на долмени в землището на с. Г. Брестово, Хасковско, които не са запазени (Цончев, 1937-1939, с.86). Проучвателят определя като долмени осем пръстена от забити в терена камъни, които са разпръснати по два в групи на обща площ от 1,5-2 км. Пръстените имат различни диаметри – от 4 до 25 м. Мотивировката за тяхното определяне като долмени Д. Цончев обосновава с наличието на подобни пръстени от камъни в Сакар

планина, опрделени от В. Миков като долмени. В публикацията не е посочено наличието на могилни насипи, план и конструкция на съоръженията, обстоятелство, което не позволява безрезервното възприемане на тези пръстени като останки от долмени.

Проблематиката, свързана с долмените, се разширява след публикацията на И. Велков, който свързва въпроса за тяхното датиране с материалите, открити в камерите и около тях (Велков, 1938, с.483), Същият автор отделя особено внимание и на проблема, свързан с функцията на трапецовидните скални ниши в Източните Родопи като част от култа към скалата (Велков, 1940). И. Велков провежда обхождания в района на Средна Арда, където регистрира наличието на скални гробници и седем могили, разположени върху тераса североизточно от вливането на р. Сютлийка в р. Арда (Велков, 1940, с.75).

В периода 1933-1937 г. в землището на селата Мезек и Куртолен, Свиленградско, под ръководството на Б. Филов и И. Велков се провеждат археологически разкопки на случайно открита куполна гробница и могилен некропол, състоящ се от около 15 могили, съдържащи гробове от ранната желязна, късната желязна и римска епоха (Филов, 1937, 11-120). Едновременно с проучването на некропола се предприемат терени обхождания в землищата на селата с цел локализиране на селището, към което принадлежи богатият на съоръжения и находки некропол (Велков, 1937, с.127).

При провеждането на теренните обхождания в източните части на Родопите в посочения период И. Велков регистрира в м. Кован кая до Мезек няколко скални ниши, засводени двускатно, а в м. Хисар алтъ между с. Сюрменлер и Железните врата до Кърджали били открити гробове, съдържащи съдове и фибули от VI в. пр.Хр. (Велков, 1933, с.149).

Преди публикациите, касаещи проучванията на куполните гробници до Мезек, Г. Баласчев разглежда и интерпретира съоръжението, открито в могилата Мал тепе, като светилище на Бендида, в което по-късно били извършени три погребения. Според автора мъртвите били изгорени извън периметъра на могилата, след което част от останките заедно с накитите са погребани под каменните плочи на пода (Баласчев, 1933, с.17-21).

Първите археологически проучвания в Западните Родопи са свързани със сведенията на братя Шкорпил относно наличието на 23 надгробни могили в землището на Чепеларе и 3 могили в околностите на Батак (Шкорпил, 1898, с.20), както и сведенията на В. Дечев за разрушени гробове край Чепеларе, съдържащи глинени и сребърни съдове от късната желязна епоха (Дечев, 1928, с.5).

В този период се появяват и публикации, свързани с описанието и датирането на отделни гробни находки от разрушени могили, разположени в околностите на селата Лъкавица, Добралък и Павелско (Попов, 1913, с.150; Дякович, 1921, с.30; Миков, 1933, с.108). Сведения за разрушени плоски гробове, надгробни могили и откритите в тях предмети от околностите на селата Ковачевица и Рибново, Благоевградско, публикува В. Миков (Миков, 1925; 1938).

В централните части на Родопите И. Велков извършва терени обхождания, при които описва няколко могилни некрополи и съоръжения. От тях особено значение имат двете куполни гробници в землището на село Лясково. Проучвателят съобщава за съществуването в този район на некропол, състоящ се от около 50 могили, които не са проучени и до днес (Велков, 1932, с.416).

В периода до 50^{те} години на нашия век първите археологически разкопки в по-голям мащаб се предприемат от В. Миков, който проучва единадесет надгробни могили от ранната желязна и късната желязна епоха в землищата на селата Павелско и Проглед (Миков, 1940-1941). Откритите разнообразни гробни съоръжения и предмети, както и регистрираните погребални обреди хвърлят значителна светлина върху неизвестните обичаи, свързани с погребенията на траките, обитавали най-високите места на Родопите.

Към първия период на археологически проучвания в Родопите се отнасят и сведенията на Д. Цончев и В. Миков относно случайни находки в землищата на селата Брестовица и Скребатно. Д. Цончев описва разрушен плосък гроб в м. Черковището до с. Брестовица, както и находките, открити в него – комплект въоръжение. Авторът свързва разположението на гроба с намиращите се наблизо 17 надгробни могили (Цончев, 1950, с.235). Сведенията на В. Миков също се отнасят за случайни находки – накити, открити в близост с могилен некропол до с. Скребатно (Миков, 1950, с.146).

Вторият период в археологическите проучвания на гробните паметници от края на II-I хил. пр.Хр. в Родопите обхваща времето до 70-^{те} години. Наред с някои епизодични терени обхождания в отделни райони се провеждат системни археологически разкопки, насочени предимно към проучването на погребалните практики.

В Източните Родопи проведените терени обхождания и изследвания имат ограничен териториален обхват. Основната дейност се изразява в описанието и регистрацията на скалните гробници и

ниши.

В землището на с. Широко поле Кърджалийско, В. Миков проучва скални гробници, в които са открити останки от погребения, извършени чрез трупополагане и трупоизгаряне. Откритата бронзова фибула в една от гробниците е характерна за периода на втората фаза на ранната желязна епоха. В своето изследване авторът развива идеята за генетичната връзка между скалните гробници, долмените и куполните гробници, изградени от обработени квадри. Гробницата до с. Татарево, Хасковско, според проучвателя представлява преходен тип между най-късните долмени и куполните гробници (Миков, 1955).

По долината на р. Крумовица теренни обхождания провежда Б. Колев, който регистрира голям брой скални гробници и ниши. Проучвателят обръща внимание на разположението на нишите, които се откриват в близост с крепости, единично или на групи. Въпреки че не са открити материали в скалните съоръжения, проучвателят интерпретира скалните гробници като съоръжения, предназначени за погребването на тракийската върхушка, а скалните ниши за обикновените хора (Колев, 1965, с.205).

В района на Хасково Д. Аладжов провежда теренни проучвания, свързани с регистрацията на отделни археологически обекти, но без да се предприемат системни археологически разкопки. В землището на с. Любеново са регистрирани четири могили, в една от които погребението е извършено през ранната желязна епоха. В рамките на некропола е открит и еднокамерен долмен, съдържащ останките на мъртвец, погребан чрез трупоизгаряне. Използването на некропола продължава и през късната желязна епоха, доказателство за което са откритите в една от могилите златен нагръдник и стрели (Аладжов, 1965, с.251). По-късно проучвателят провежда разкопки на частично разрушена могила в землището на с. Войводово, където открива интересен гроб от втората половина на III в. пр.Хр. (Аладжов, 1966, с.52).

В края на 60-те години обект на посещение и описание, но без да са провеждани археологически проучвания, са скалните съоръжения до с. Татул, Момчилградско, определени в литературата като гробници от късната желязна епоха (Венедиков, Виходцевски, 1972).

През втория период от археологическите проучвания в Западните Родопи се провеждат значително по-цялостни и системни археологически разкопки, свързани с погребалния обичай, практикуван през разглеждания хронологически период.

Сведения за отделни гробни находки, открити при разрушаването на могилни гробове, публикува П. Детев в резултат на обхождания (Детев 1969, с.259). Подобни сведения за случайни находки и частично проучени плоски некрополи от късната желязна епоха са публикувани за землищата на селата Сатовча, Плетена и Абланица (Георгиева 1965, с.120; Чачева 1970, с.298).

През този период археологически разкопки на надгробни могили извършват Д. Цончев и Ат. Милчев. В землището на с. Кутела, Смолянско, Д. Цончев проучва частично разрушена могила, която се намира в близост с плосък и могилен некропол. Въпреки интересните находки, свързани с ранната тракийска култура в Родопите, проучванията на некропола не продължават (Цончев, 1960, с.52). През същия период двамата археолози провеждат проучвания в Баташката котловина, където разкопават 35 могили, групирани според тях в 11 некропола. Общият брой на могилите според проучвателите е равен на 97, като около тях те локализират наличието на 5 селища. От публикацията не е ясно какви критерии са използувани при определянето броя и разположението на некрополите (Цончев, 1959). В по-късната публикация авторите посочват наличието на 24 могилни некропола в Баташката котловина, като за критерий са използувани само разстоянията между могилите. При разглеждането на отделните могили не е извършено подробно описание на техните съоръжения и следите от извършваните обреди, поради което информацията, касаеща погребалните практики в този некропол, в значителна степен е непълна (Цончев, Милчев, 1970, с.150).

В края на 60-те години археологически разкопки в района на Централните Родопи провеждат В. Найденова и М. Ваклинова. При проучването на тракийска крепост край Доспат, Смолянско те регистрират останките на надгробна могила от късната желязна епоха (Деянова, Найденова 1969, с.239). В землището на с. Гела, Смолянско, В. Найденова провежда археологически разкопки на могилен некропол, съществувал от късната бронзова епоха до IV в. В проучените могили са открити и регистрирани уникални за Родопите гробни съоръжения и обреди. За съжаление от проучените 25 могили обект на цялостна научна публикация са шест могили от римската епоха (Найденова 1972), докато останалите могилни гробове не са публикувани със съответната научна документация и наблюдения. Резултатите от тяхното проучване са разгледани от разкопвача в няколко обобщителни, научно-популярни статии (Найденова 1970; 1971; 1972). При разглеждането на ранните могили от този некропол в дисертацията е използувана информацията от научната документация относно раз-

копките в Гела, съхранявани в научния фонд на Исторически музей – Смолян, под № Ф II, оп. 12, АЕ 13, л. 1-15.

Третият период в археологическите проучвания на тракийската култура в Родопите обхваща времето от 70-те години до днес. Увеличаването на средствата за развитието на музейната дейност спомага значително за разширяване на археологическите разкопки във вътрешността на планината.

През този период в Източните Родопи продължават проучванията на скалните гробници и ниши. Те се изразяват в теренни обхождания на определени райони от отделни археолози или от колективни експедиции, които обаче не извършват археологически разкопки. Изводите са направени въз основа на керамичния материал, събран по повърхността около съоръженията, а типологията на последните се базира на техните конструктивни и планови характеристики (Венедиков 1976; Балкански 1978; Чапъров 1985). Някои проучватели, базиращи се на визуалната връзка между скалните съоръжения, пещерите, крепости и селища, определят такива комплекси и като култово-погребални центрове (Колев 1984; Аладжов, Балабанян 1984).

В най-източните части на Родопите, намиращи се на гръцка територия, се провеждат теренни проучвания, съпроводени с разкопки на отделни могили. В землищата на селата Микро Дерион, Кила, Руса, Палиа Мити и други са регистрирани големи могилни некрополи, съдържащи долмени, долменоподобни цисти и зидани гробове от ранната желязна епоха. Заедно с тях са регистрирани скални врязвания, ниши и ями, чиято датировка е колеблива поради липсата на археологически материали. Голяма част от публикуваните гробни съоръжения от могилите са били обект на иманярска дейност, поради което публикациите не дават пълна и цялостна характеристика на погребалните обреди, практикувани в тази част на планината (Τριανταφυλλοσ 1980-1981; Triandaphyllos 1983; Τριανταφυλλοσ 1990).

През последните години в районите на Крумовград, Кърджали и Стамболово се проведоха интензивни теренни обхождания, съпроводени със сондажни проучвания от колектив, ръководен от Г. Нехризов. В землището на с. Пчелари, община Стамболово е проучена чрез разкопки скална гробница. Откритите останки от погребение, извършено чрез трупополагане и гробните предмети представляват съществен принос в изучаването на погребалните практики в Източните Родопи през I хил. пр.Хр., които все още се намират в своя начален стадий на проучване (Нехризов, Величков 1990, с.180). Резултатите, свързани с дългогодишните проучвания на скалните гробници и ниши на територията на Източните Родопи, са разгледани обобщено в две отделни статии (Нехризов 1994, 5; Кулов 2002, 99). В резултат на теренните проучвания през последните години е откриването и разкопаването на почти разрушен могилен некропол в землището на с. Черничево, Крумовградско. Откритите долмени и керамични фрагменти, характерни за периода VIII-V в. пр.Хр., представляват значителен принос относно териториалното разпространение на този вид гробни съоръжения в Родопите (Кулов 1992).

Съществен принос за изучаването на гробничната архитектура на траките през късната желязна епоха представлява откритата край Маджарово, Кърджалийско, гробница с квадратен план и четирискатно покритие (Чапъров 1985). Предприетите спасителни разкопки предотвратяват пълното унищожаване на гробницата, но начинът на разкопаване и липсата на пълна научна публикация не позволяват пълноценен анализ на практикуваните в могилата обреди (Чапъров, Теодосиев 1990).

Археологическите проучвания и разкопки в Западните Родопи след 70-те години обхващат значително по-голяма територия. Теренните обхождания са съпроводени със сондажи и цялостни разкопки на отделни култови обекти.

В северните дялове на Западните Родопи колектив под ръководството на И. Панайотов извършва теренни обхождания, при които са регистрирани различни видове археологически обекти. В землището на село Скобелево, Пловдивско, е проучена крепост от късната желязна епоха и част от могилния некропол, разположен в близост. За съжаление разкопаните две могили, съдържащи голям брой гробове и интересни предмети, не са обект на отделна статия, представяща елементите на погребалния обред (Панайотов, Гиздова, Мирчев, Чапъров 1977, с.55).

В периода 1978-1981 г. Б. Чапъров провежда спасителни проучвания в землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско, като разчиства и документира почти разрушените куполни гробници (Чапъров 1978). Уникалната със своята конструкция и планова композиция гробница край с. Брестовица и разположените в близост селище и плосък некропол от IV-III в. пр.Хр. предизвикват особен интерес и имат пряко отношение към проблемите, свързани с Филипопол (Герасимова, Русева, Кисьов 1992).

В западната част на Родопите, планинския дял Дъбраш, се провеждат теренни обхождания и проучвания от М. Домарадски с колектив, които обхващат землищата на почти всички селища, раз-

положени на територията между р. Места и горното течение на р. Сура (Доспатска река). В резултат на тези проучвания са открити и картографирани голям брой могилни и плоски гробове, изградени в периода от късната бронзова епоха до IV в. (Домарадски, Георгиева, Кулов 1976; Домарадски, Кулов 1978). Резултатите от тези обхождания и сондажи са обект на отделна публикация (Домарадски 2001). Някои по-рано открити единични плоски гробове и находки са обект на отделни публикации (Серафимова-Стоянова 1975; 1977).

В периода 1975-1981 г. Д. Гергова с колектив провежда археологически разкопки на голям могилен некропол, разположен в землищата на селата Кочан и Сатовча, Благоевградско (Гергова, Кулов 1976; 1979; 1982). Могилният некропол е използуван в периода от късната бронзова епоха до IV в. Регистрираните погребални обреди, разнообразните култови съоръжения и предмети представляват съществен принос в проучването на тракийската култура в Родопите през посочения период. Някои от проучените гробни комплекси са публикувани в научно-популярни статии в обобщен вид, съпоставени с извършваните погребални обреди в останалите райони на Тракия (Гергова, Ангелова 1975; Гергова 1980; 1989).

В края на 70-те години продължават археологическите разкопки и в централните части на Родопите – територията на бившия Смолянски окръг. В землищата на селата Проглед, Любча и Чепеларе се извършват разкопки на надгробни могили от уредниците в Историческия Музей – Смолян, Д. Райчев и Вл. Мирчев. Разкопани са над 15 могили, съдържащи различни гробни съоръжения и предмети от късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епохи (Мирчев 1976), но без това да е съпътствувано с необходимата научна документация и публикации. Голяма част от тях са публикувани в обобщен вид, въз основа на част от запазената архивна документация (Кисьов 1990; 1991).

Системното проучване на надгробни могили и некрополи продължава в началото на 80-те години. В землището на с. Грохотно, Смолянско, са проведени разкопки на четири надгробни могили с ръководител Н. Петрова и К. Кисьов от ОИМ – Смолян. Цялостни разкопки на могилен некропол се извършват и в землището на съседното село Борино (Петрова, Кисьов 1983). Откритите гробове от късната бронзова и ранната желязна епоха са разгледани подробно в дисертационния труд.

Проучването и цялостното разкопаване на могилни и плоски некрополи от I хил. пр.Хр. продължава и през последните десет години на територията на Централните Родопи. В периода 1983-1989 г. се провеждат цялостни археологически разкопки на могилен некропол в землището на с. Борино, използуван през късната бронзова и втората фаза на ранната желязна епоха (Кисьов 1986; 1987). Резултатите от проучването на могилите от късната бронзова епоха са обект на отделни статии (Кисьов 1990, 41; Кисьов 1993, 1; Кисьов 2002, 137).

В периода 1988-1990 г. обект на проучване са две надгробни могили, които са част от почти разрушени некрополи в землищата на селата Ягодина и Зорница, Смолянско (Кисьов 1988; 1991). Едновременно с проучването на могилните гробове бяха извършени разкопки на два плоски некропола в землищата на селата Стойките и Върбово, Смолянско. Част от проучените гробове и находки са разгледани в предварителна публикация, предхождаща окончателното проучване на некропола (Кисьов, 1989, с.13; Кисьов 1994, с.174).

Информацията за погребалния обичай в Родопите през късната желязна епоха, през последните години, се допълни от могилния некропол, куполните гробници и богатите гробни дарове открити край Равногор. Те хвърлят нова светлина върху проблемите, свързани с тракийската гробнична архитектура и практиката да се заравят скъпи предмети в земята (Китов 1988, с.24; Китов 1988, с.40; Китов 1989, с.28).

Големият брой проучени гробни комплекси, по-голяма част от които не са публикувани, представляват достатъчна изворова база както по териториален, така и по хронологически обхват за разработването на темата, свързана с тракийския погребален обичай в Родопите в края на II – I хил. пр.Хр.

При развитието на темата са взети предвид някои методически разработки, представени в археологическата литература, но с необходимото уточнение, че предложените в тях схеми не могат да се приложат като универсални (Леонова, Смирнов 1977; Никулицэ 1977; Никулицэ 1987; Алекшин 1986). Основните понятия и термини, използувани в дисертационния труд, са съобразени с археологическата литература, касаеща погребалните обреди.

Понятието погребални практики има обобщаващ характер (комплекс, множество), включващо разнообразни обреди, които се използуват при извършването на всяко погребение през различните исторически периоди, установени по традиция (Български сивонимен речник, 1968; Български тълковен речник, 1976, с.136). В този смисъл е и неговото използуване в дисертацията.

В археологическата литература, свързана с религиозните вярвания, масово се използуват термините ритуал и обред. Понятието ритуал, което има латински произход, означава установен ред на обредни действия при извършване на религиозен акт. Вторият термин обред има славянски произход, означаващ действия, придружаващи различните обичаи и церемонии. В научната литература няма установен и общоприет начин на употреба на тези две понятия. Тяхното използуване се обуславя от съдържанието, което влагат отделните автори. Първата концепция при тяхната употреба е свързана със синонимния им смисъл. В този случай при едновременното използуване на двете понятия се влага еднакъв смисъл като един от компонентите на традицията. Според някои автори обредите (ритуалите) представляват стереотипни форми на масово поведение, което се изразява в повторението на еднакви действия. Смисълът на обредите (ритуалите) според тях включва това, което отделните действия символизират (Генчев 1968, с.169; Левада, Дробницки 1967, с.512; Бромлей 1976, с.67).

Втората концепция при използуването на тези две понятия е свързана с различното съдържание, което се влага в тях. Авторите използуват понятието ритуал като форма за изразяване съдържанието и символичния смисъл на определен комплекс от действия. Според защитниците на тази теза обредът представлява съдържанието на действието. В този смисъл ритуалът и ритуалните действия съществуват вътре в обреда като негови съставни елементи, чиято последователност на извършване образува формата на обреда (Угринович 1975, с.43; Никулицэ 1977, с.36).

В археологическата литература, свързана с проблемите на погребалните обичаи, се констатират същите две течения при използуването на понятията обред и ритуал. В една част от проучванията понятието погребален обред се използува като обобщаващо. То включва съвкупността от ритуални действия и материалните елементи в гробните комплекси. В този случай понятието ритуал представлява съставна част и елемент от обреда (Алекшин 1986; Никулицэ 1977). В друга част от проучванията двете понятия се използуват като синоними с предпочитанието на понятието обред в смисъл на установен ред от действия, свързани с погребалния култ (Леонова, Смирнова 1977, с.23; Гергова 1986, с.16; Панайотов 1989; Китов 1990; Домарадски 1988). В този смисъл ще бъде използувано понятието обред и при разработката на темата за погребалния обичай в Родопите през разглеждания период.

Понятието гроб, в дисертацията, включва конструкцията на гробното съоръжение, съхраняващо останките на мъртвия независимо от неговия план и размери. За разлика от някои справочници и стари археологически изследвания, където под гробница се разбира иззидан гроб, покрит с плочи, в дисертационния труд понятието гробница ще бъде използувано в смисъл на архитектурно съоръжение с монументален характер, при което основна характеристика представлява възможността за повтоpяемост на обредните действия, имащи пряка връзка с останките на мъртвите.

Терминът цистов гроб ще се използува като гробно съоръжение, представляващо яма с различен план, чието дъно и стени са облицовани и покрити с каменни плочи. При този вид гробове липсва вход, организирано пространство и повторяемост на обредните действия. При използуването на понятието гробна камера (циста) се разбира вътрешното пространство на гробното съоръжение.

Допълнителните култови съоръжения, открити в могилните насипи и плоските некрополи, се интерпретират като следи, свързани с погребалните обреди, но нямащи пряк контакт и връзка с останките на мъртвите.

При анализа на погребалните практики терминът кенотаф се използува в смисъл на празен гроб или могила, в които не са извършени човешки погребения. Това понятие е обобщаващо и включва определението символичен гроб, в който също не е извършено погребение, но съдържа следи от обреди, характерни за могилите и гробовете, в които са открити мъртвци. В този случай имаме погребение на вещи и предмети, притежание на даден индивид, в комплекс с определен вид съоръжение или самостоятелно.

Разработването на темата в по-голямата си част се базира на археологическите разкопки, проведени от автора на настоящото изследване, както и на предоставените резултати от проучванията на ст.н.с. Д. Гергова (за проучванията на могилния некропол край Кочан), на В. Найденова (за разкопките на могилите в Гела), на ст.н.с. М. Домарадски (за проучванията в Благоевградско) и на д-р Г. Нехризов (за теренните проучвания в Източните Родопи). На всички изказвам най-сърдечна благодарност за предоставената информация и обмяната на идеи.